

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor of the Department
of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Формений одяг службовиць жіночих гімназій у візії начальників закладів Київського навчального округу (кінець XIX — початок XX ст.)

У статті висвітлено погляди начальників жіночих освітніх закладів Київського навчального округу щодо запровадження форменого одягу для їхніх службовиць. Встановлено, що абсолютна більшість (95,65 %) керівників підтримала пропозицію, а також факт носіння форменої сукні персоналом в окремих жіночих гімназіях без санкцій згори. Самоствердження педагогинь на службі відбувалося через модне вбрання, що контрастувало з їхньою невеликою платнею. Обґрунтовано, що «вельми бажане / корисне» впровадження уніформи для освітянок зумовлювали чинники індивідуального й групового рівня. Соціально-економічні та корпоративно-етичні мотиви начальників доводять непрості гендерні взаємовідносини в педагогічних колективах, скоригувати які мала уніформа службовиць гімназій і прогімназій. Рекомендований формений одяг освітянок передбачав функційні параметри його крою, мінімізацію деталей-прикрас і, найголовніше, темно-синій колір тканини.

Ключові слова: формений одяг, службовиці гімназій, жіноча освіта, начальник жіночої гімназії, голова педагогічної ради закладу.

The Uniform of Women's Gymnasium Employees in the Vision of the Heads of Institutions in Kyiv Educational District (late 19th — early 20th century)

Modern-day clothing is an all-encompassing marker of social identities. We deepen the usual political-economic and socio-demographic analysis of Ukrainian society with a cultural one, which acquires a significant mobilizing resource. The source base of the study is the materials of clerical correspondence of the trustee of Kyiv educational district with the heads of women's educational institutions and the Heads of the Pedagogical Councils of the female gymnasiums and pro-gymnasiums of the Ministry of National Education regarding the introduction of uniforms for women who worked in women's secondary education institutions. The hermeneutic method and the constructivist tradition of discourse analysis, as well as the latest approaches of Western feminist theory, were identified as research methods for the implementation of research tasks. Gender-specific experience should become an integral part of historical knowledge.

The opinions of heads of women's educational institutions of the Kyiv educational district regarding the introduction of uniforms for their female employees were studied. It was established that the absolute majority (95.65 %) of managers supported the proposal, as well as the fact of wearing uniforms by staff in some female gymnasiums without sanction from above. Self-affirmation of female teachers in the service took place through fashionable clothes, which contrasted with their small salary. Self-affirmation of female teachers in the service took place through fashionable clothes, which contrasted with their small salary. The latent dissatisfaction of the bosses with the fashion of female educators in institutions was revealed. It is substantiated that the "highly desirable / useful" introduction of uniforms to female educators was caused by individual and group level factors. The socio-economic and corporate-ethical motives of the chiefs prove the difficult gender relations in the teaching teams, which the uniform of female

employees of gymnasiums and pro-gymnasiums had to correct. The recommended uniforms of female educators provided for the functional parameters of its cut, the minimization of decorative details and, most importantly, the dark blue color of the fabric.

Key words: uniform, female gymnasium employees, female education, head of the female gymnasium, head of the pedagogical council.

Одяг — фундаментальний атрибут життя людини. Початкове функційне призначення одязі — захист від зовнішніх небезпек — досить скоро доповнилося символічним змістом, що перетворило її на ефективний інструмент соціокультурного буття індивіда й груп. Постання моди в XIV ст. виявилось безпрецедентним чинником, який позиціонував становище еліти. Кожен європеець знав, що модно вдягнені особи належать до панівних кіл (Руан К., 2007. С. 228).

Завдяки своїй швидкоплинності мода модерної доби постає всеохоплюючим маркером соціальних ідентичностей. Індустріалізація, бюрократизація, просвітництво й емансипація зумовили докорінні зміни протягом XIX ст. на теренах Східної Європи, руйнуючи старий, звичний спосіб життя. Поставало нове динамічне суспільство, у якому старі соціальні категорії виявилися недоречними. Саме через моду нові суспільні групи втілювали власну соціальну ідентичність, а старі — оновлювали свій образ. На початок XX ст. костюмний ландшафт України набагато ускладнився, втілюючи парадокси і складнощі соціуму пізньоімперської доби. Задля того, щоб усвідомити чинники, які (транс)формували модерну добу в Україні, варто доповнити звичний аналіз політичних, економічних і соціальних важелів культурним, що набуває вагомого мобілізуючого ефекту / ресурсу.

Студювання жіночого образу модерної доби має широку історіографію. За твердженням Лінн Абрамс, доба Просвітництва вагомо вплинула і на жінку, модернізувавши її образ (Abrams L., 2002). Революція в одязі, на думку Річарда Стайтса, символізувала відмову нігілістки 1860-х років від образу «тендітної панянки», зумовлену відразою до буденного існування соціально пасивної («непотрібної») жінки (Stites R., 1990). Про зовнішні й поведінкові зміни «нових людей» від витоків жіночого руху імперської доби писала Б'янка Піетров-Енкер (Pietrow-Ennker B., 1999). На значущості соціальної місії курсисток і студенток зарубіжних університетів у поширенні нового жіночого образу наголошено в наших дослідженнях (Драч О.О., 2011, 2019).

Наявні спроби осмислити зовнішній вигляд педагога XIX — початку XX ст. Доведено, що одяг був важливою складовою професійної культури викладача пізньоімперської доби (Петунина Е.А., 2016. С. 64). Аспект відомчої форменої одязі освітян актуалізовано у вивченні повсякдення вчителів і викладачів Російської імперії модерної доби

(Зубков І.В., 2010). Водночас поза дослідницьким полем лишився величезний масив емпіричного матеріалу, який містить цінні фактологічні дані соціокультурного життя епохи. Констатуємо, що сучасні українські історико-освітні студії донині не мають досліджень, присвячених службовцям жіночих навчальних закладів модерної доби в аспекті їхнього зовнішнього вигляду, сподіваємося цією статтею заповнити наявну лакуну.

Метою статті є візуальний образ освітянки у візії начальників жіночих навчальних закладів Київського навчального округу кінця XIX ст.

Джерельною базою дослідження слугують матеріали діловодного листування попечителя Київського навчального округу з начальниками й головами педагогічних рад жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти щодо запровадження форменого одязу для жінок, які працювали в закладах жіночої середньої освіти, підпорядкованих відомству.

На думку дослідників, на самосвідомість і становище жінок впливає те, як їх сприймають інші. Це означає, що мова, використовувана для опису жінки, уявлення про неї та її систему цінностей, не менш важлива для її самовизначення, ніж соціальне й економічне оточення. Відповідно для реалізації дослідних завдань необхідно скористатися такими пошуковими стратегіями, як герменевтичний метод і конструктивістська традиція дискурс-аналізу, а також залучити ідеї західної феміністичної теорії (Potter J., 2008. S. 219).

Наголосимо, що одяг людини позначає регіон її проживання, стать, соціальний статус, майнове становище, ідеологічні переконання й естетичні смаки. Зазвичай індивіди через одяг виявляють свою ідентичність. Одяг може втілювати їхні (не)усвідомлені потяги й водночас приховувати справжню ідентичність особи. Кожний як митець використовує своє тіло, komponуючи на ньому індивідуальні меседжі суспільству. У такий спосіб вивчення вбрання створює унікальні перспективи для виокремлення механізмів соціальної взаємодії індивідуального й групового рівнів.

Щодо понятійного апарату, використовуваного в дослідженні. Формений одяг — це спеціальний службовий одяг військових, чиновників певних відомств і учнів, для яких нормативно встановлено відповідні строї. Формений одяг цивільних чинів XIX — початку XX ст. позначав місце служби, а також ступінь звання та клас посади відповідно до «Табелю про ранги». Законодавчо розрізняли типи форми і категорії

чиновників, які мали право її носіння, зокрема парадна, святкова, звичайна, повсякденна, особлива, дорожня та літня¹. У статті використовуємо синоніми до ключового поняття «формений одяг» — форма, уніформа. Терміни «освітянки», «службовиці», «педагогині» вживаються щодо осіб, які працювали по найму в закладах середньої жіночої освіти².

Організація в Україні загальнодоступних відкритих дівочих гімназій і прогімназій з кінця 50-х років XIX ст. сприяла становленню нової моделі освіти жіноцтва. Метою таких навчально-виховних закладів, доступних для учениць із «невибагливих родин», стало надання ґрунтовій середньої освіти. Жіноча (про)гімназія давала не тільки знання. В освітньому закладі проходила первинна соціалізація дівчат і формування їхніх світоглядних засад. Випускниці гімназій отримували педагогічну кваліфікацію та право працювати вчителькою в початкових школах і нижчих класах жіночих гімназій. Наголосимо, що після Великих реформ жіноча гімназійна мережа в Україні невпинно зростала. Реалії фемінізації сфери освіти на кінець XIX ст. неминуче актуалізували соціально-правові питання жіночої педагогічної праці.

Загальне керівництво навчально-виховною частиною жіночої гімназії перебувало в компетенції голови педагогічної ради закладу, поточне, між засіданнями, — начальниці гімназії. Виняток становили казенні жіночі гімназії Київської, Подільської, Волинської, Вітебської і Могилевської губерній, якими безпосередньо керували директори місцевих чоловічих гімназій і прогімназій чи штатні наглядачі, інспектори, викладачі середніх закладів освіти (Зубков І.В., 2010. С. 255).

Формений одяг імперської доби здійснював важливу символічну і комунікативну функції, щонайперше, демонстрував соціальний статус його власника. Мундир — знак-символ — забезпечував миттєву соціально-поведінкову орієнтацію індивіда: свій — чужий, старший — рівний — нижчий; позначав рід служби: цивільна — військова — придворна; відомство чи установа. Змістовно мундир указував станомо-професійну належність власника, а саме: дворянство, купецтво, духовенство, чиновництво тощо.

Головним елементом форменого одягу був мундир, що складався з повного комплекту устатовленого службового вбрання. Основні вимоги

до всіх мундирів: однаковість, зовнішня привабливість і функційна зручність. Запровадження цивільних мундирів мало на меті кілька завдань. Насамперед, позначити чиновника як агента влади, встановити за ним тотальний державний контроль, показати його ранг у службовій ієрархії та дисциплінувати його (Курочкина Е.Н., 2011. С. 21).

Мундир у Російській імперії набув особливої шани і поваги. Право носити мундир розглядали як відзнаку, як свідчення того, що особа перебуває на державній службі. Відповідно всі чиновники Міністерства народної освіти мали встановлений формений одяг. Штатні викладачі гімназій зобов'язані були носити відомчий формений одяг, а саме: двобортний сюртук з відкладним коміром, застебнутий на 6 золотих гудзиків, темно-сині брюки і картуз аналогічного кольору, в урочистих випадках — парадну форму, доповнювану невеликою шпагою і трикутним капелюхом³. Отже, мундир чітко визначав соціально-професійну належність учителя, усуваючи вияви шикучості, навпаки, неохайності (Зубков І.В., 2010. С. 266).

Форма одягу жінок, які працювали в освітній сфері, початково не була регламентована. Приводом для ініціювання проведення опитування начальників та голів педагогічних рад жіночих гімназій і прогімназій Київського навчального округу слугував лист з Міністерства народної освіти до попечителя округу від 31 травня 1899 року № 12602, у якому доцільність запропонованого заходу обґрунтовували порушенням «питання про встановлення форменого одягу для осіб жіночої статі, які служать у жіночих гімназіях та прогімназіях міністерства», одним із очільників навчальних округів держави⁴.

Розгляд думок представників тогочасної відомчої адміністрації освітніх жіночих закладів передбачав такі ключові питання: по-перше, чи вважають вони корисним запровадження форменого одягу для службовиць жіночих гімназій та прогімназій навчального округу; по-друге, яким саме візуально він має бути. Попечитель Київського навчального округу запросив начальників і голів педагогічних рад жіночих гімназій та прогімназій до висловлення міркувань з означеного питання. Водночас, не чекаючи інформації від місцевих очільників жіночих навчальних закладів, попечитель округу поспішив висловити міністру народної освіти власне бачення щодо розглядуваного питання. У листі він наголосив, що запровадження форменого одягу для освітянок вважає корисним заходом, оптимальним виглядом якого є сукня синього кольору,

¹ Див. детальніше: *Форменная одежда чинов гражданских ведомств. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. Санкт-Петербург: Брокгауз — Ефрон. 1890–1907. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/108246/Форменная.

² Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУК). Ф. 707. Оп. 65. Арк. 1.

³ Описание правил ношения форменной одежды для гражданских чинов ведомства Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1905. С. 3.

⁴ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 1.

поширена на той час серед педагогічного персоналу, утім, поки що не обов'язкова⁵.

На запит попечителя представили міркування 23 очільники жіночих середніх навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти в Київському навчальному окрузі. Абсолютна більшість (95,65 %) адміністраторів чітко сформулювала позитивну відповідь на перше питання щодо корисності запровадження форменого одягу для службовиць закладів. Прямі відповіді на нього (корисно / не корисно) не дав тільки голова педагогічної ради Кременчуцької жіночої гімназії, лист якого був надісланий до канцелярії попечителя найпізніше — 7 жовтня 1899 р.⁶. Узагальнення відповідей начальників і голів педагогічних рад закладів виявило такий спектр їхніх міркувань: запровадження форменого одягу для службовиць жіночих гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти визнали «вельми бажаним» 30,34 % респондентів; «бажаним» — 21,73 %; «корисним» — 30,34 %; «вельми корисним / доцільним» — 8,68 %; «повинні мати» — 4,34 %. Отже, керівники жіночих освітніх закладів Київського навчального округу були одностайними щодо підтримки проекту. Окрім того, враховуючи семантичне значення вжитого прикметника «вельми», як найвищого ступеня позначуваного в мовленні XIX ст., маємо констатувати, що 39,02 % очільників педагогічних колективів засвідчили послужливо-запопадливу позицію щодо впровадження форменого одягу для освітянок. Міркування зобов'язального змісту представив винятково начальник Київської міністерської жіночої гімназії, який наполягав, що «начальниці / головні наглядачки, вчительки класів гімназій і підготовчого класу, класні виховательки гімназій та прогімназій, як особи, які користуються правами служби, повинні мати форму (курсив. — Авт.), у якій зобов'язані щодня бути в закладі»⁷.

Вивчення відповідей респондентів виявило як dokonаний факт упровадження форменого вбрання в певних жіночих навчальних закладах. Розпочнемо аналіз з освітніх закладів Києва. Зокрема, у жіночій гімназії А. Бейтель уже два роки освітянки носили сірий одяг з синім оксамитовим коміром та обшлагами; у гімназії О. Дучинської — синій одяг⁸. У Полтавській жіночій гімназії на урочистості (випуск, візит поважних гостей, молебень, панахида, відвідання церкви разом із вихованками, іспити) службовиці з'являлися у форменому одязі, а саме сукні темно-синього кольору, що практикували понад

15 років⁹. У Лубенській гімназії ситуація була аналогічною, утім, директор закладу виступав за обов'язковість уніформи освітянок¹⁰.

У контексті дослідження нас цікавить мотивація доцільності встановлення форменого одягу освітянок жіночих гімназій і прогімназій, підпорядкованих Міністерству народної освіти, представлена в діловодному листуванні. Звернемося до вивчення аргументації відгуків очільників педагогічних колективів.

Голова педагогічної ради Прилуцької жіночої гімназії М. Фірсов визнав захід бажаним, щоб усунути помітну строкатість одягу службовиць. Значущість візуального образу освітянок, який через запровадження уніформи «набуде приємної оку одноманітності, що специфічно забарвить увесь навчальний заклад, а також урегулює вигадливі і вкрай мінливі забаганки моди», — як найперший чинник виокремив очільник педради Новозибківської гімназії¹¹. Отже, формений одяг жінок, працюючих у закладах середньої освіти, розглядали як елемент корпоративної культури і важливий зовнішній елемент її демонстрації.

Наголосимо, що відчутним контекстом дописів багатьох освітніх начальників є невдоволення від прагнення службовиць бути в курсі модних тенденцій жіночого вбрання, ба більше, ходити в них на роботу. Наведемо їхні автентичні думки з цього приводу. Формений одяг вивільнить освітянок від «сумної необхідності підкорятися мінливим вимогам моди»; запровадження його «усуне небажану фасонистість і кокетування вбранням»; «дасть значну економію витрат *викладачок* (курсив. — Авт.) на пошиття жіночих костюмів, оскільки тенденції моди для форменого одягу не є обов'язковими»; «будучи більш природною, ніж нинішня модна, [форма] забезпечить більшу сталість крою жіночого одягу, позбавить необхідності упадати за модою, чим заощадить і без того невеликі кошти вчительок...»¹². Як бачимо, ремствування й осудливі конотації зумовлювали як слідування швидкоплинній вигадливій моді та показна манірність на службі, так і готовність освітянок витратити на таке модельне вбрання левову частку платні.

Повсякденний прагматизм уніфікації одяжі службовиць керівники закладів убачали на індивідуальному й груповому рівні, наголошуючи на виховному та економічному аспектах його доцільності. Зокрема, чітко таку позицію сформулював очільник педагогічної ради Золотоніської жіночої прогімназії В. Личак¹³. Окремі посадовці

⁵ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 8.

⁶ Там само. Арк. 31.

⁷ Там само. Арк. 30.

⁸ Там само. Арк. 9–10.

⁹ Там само. Арк. 26 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 19.

¹¹ Там само. Арк. 21.

¹² Там само. Арк. 15; 22 зв.; 17; 20.

¹³ Там само. Арк. 14.

більш розлого аргументували їхню впливовість для педагогічного колективу.

Індивідуальний рівень розглядуваного питання безпосередньо корелювали з матеріальним добробутом освітянок. Голова педагогічної ради Новозибківської гімназії виокремив економічний прагматизм упровадження жіночої уніформи: «формена сукня у випадках, передбачених етикетом, може замінити святкову, оскільки остання зумовлювала значні грошові витрати»¹⁴. Фінансовий аспект бажаності форменого одягу очільник педради Новгород-Сіверської жіночої гімназії вбачав у доступній ціні такої одежі, оскільки «її придбання для освітянок з їхньою невеликою платнею вартуватиме куди дешевше сукні неформеної»¹⁵. По-батьківські категорично міркував про це директор Полтавської жіночої гімназії: «Запровадження форменого одягу уможливить для більшості класних дам і вчительок витратити менше грошей на сукні»¹⁶. На нашу думку, у відгуках начальників йшлося не лише про економічний ефект від зменшення витрат на одягу педагогинь (особисту бюджетну ощадливість), а й про ширший контекст аналізованого питання. Чоловіки, очільники педагогічних колективів Київського навчального округу, зазвичай мали власну родину, де були доньки, сестри, племінниці, хрещениці тощо, про яких вони не могли не піклуватися. Освітня сфера була найбільш доступною для працевлаштування жінок другої половини XIX ст., зокрема й у невеличких повітових містах України, де діяли жіночі гімназії і прогімназії, тому більшість випускниць закладів середньої і вищої освіти розпочинала трудову кар'єру з них. Вірогідно, апелюючи до економічної доцільності запровадження форменого одягу службовиць, керівники освітніх закладів послуговувалися й особистим досвідом проживання в провінційному місті, утримання родини, де зовнішній вигляд жінки почасти слугував мірилом добробуту сім'ї. Вважаємо, що, в такий спосіб подаючи руку освітянкам, начальники-чоловіки не в останню чергу бажали полегшити життя й собі.

Від індивідуального рівня бажаності впровадження форменого одягу для службовиць жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти, висловлених очільниками таких закладів Київського навчального округу, перейдемо до розгляду групового рівня чинників доцільності заходу, ними сформульованих.

Щонайперше думка керівників ґрунтується на виховному мотиві уніформи. «Головне, формений одяг службовиць закладу, як більш упорядкований, матиме виховальну впливовість

на учениць», — резюмував свої міркування голова педагогічної ради Сосницької жіночої прогімназії¹⁷. Упровадження форми розглядали як дієвий засіб посилення загальної дисциплінованості в освітніх закладах, на чому постійно наполягала вища влада держави і керівники профільного міністерства. На думку очільника педради Чернігівської гімназії, «носіня форменого одягу вчительками і класними наглядачками благотворно впливало б на учениць, спонукаючи останніх суворо дотримуватися встановленої для них форми»¹⁸. Докладно аргументував виховну корисність запровадження уніформи директор Полтавської жіночої гімназії, який наголосив, що «при виконанні всіх службових обов'язків, класні дами та вчительки звертатимуть більше уваги і рекомендуватимуть вихованкам носити шкільну форму за межами навчального закладу, що, безсумнівно, позитивно позначиться на поведінці поза гімназією 750 учениць, за якими інколи складно пильнувати двом-трьом черговим дамам у губернському місті»¹⁹. Директор Марков констатував, що завдяки форменому одягу класні дами і вчительки стануть більш відомі містянам, отже значно корисніші місцевій громаді загалом і дітям зокрема.

Морально-етичне виховання гімназисток, привчання до дисципліни, при звичаєння до норм пристойності й охайності було невід'ємним складником освітнього середовища жіночого закладу. «Формений одяг службовиць буде для учениць зразком скромної і простої жіночої одежі», — підкреслив голова педагогічної ради Кобеляцької жіночої прогімназії²⁰. Дійсно, простота строїв вчительки мала педагогічну значущість. Саме в цьому начальник Немирівської жіночої прогімназії вбачав засіб супроти захоплень останніх вигадками моди, остільки, «подекуди перебираючи міру, шокували скромність і моральну пристойність»²¹.

Етичний аспект корисності уніформи для освітянок у навчально-виховному процесі окремі керівники доповнили відомчо-корпоративною її пріоритетністю для нівелювання соціальних відмінностей службовиць.

Наголосимо, що сутнісною ознакою модерної доби в Україні став динамічний розвиток освітньої галузі й активне формування нового соціально-професійного про шарку — педагогічної інтелігенції. Її когорта складалася з представників обох статей з виразною тенденцією до фемінізації шкільництва і вчительства. Соціальне походження педагогинь аналізованого періоду

¹⁷ Там само. Арк. 20.

¹⁸ Там само. Арк. 15.

¹⁹ Там само. Арк. 26 зв.

²⁰ Там само. Арк. 17.

²¹ Там само. Арк. 24.

¹⁴ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 21 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 22.

¹⁶ Там само. Арк. 26.

переважно шляхетне — доньки дворян, духовенства, чинів військової і цивільної служби, заможних купців і промисловців. Водночас до таких потенційних кандидаток на посади в заклади нижчої і жіночої освіти — випускниць жіночих гімназій / інститутів — у діловодній документації вживали словосполучення «інтелігентні злидні» як маркер гостроти проблеми отримання жінками гарного місця служби і гідної платні (Драч О.О., 2011. С. 38). Буденними реаліями освітньої сфери межі XIX–XX ст. в Україні, зокрема в Київському навчальному окрузі, стає поважна протекція як гарантований спосіб претендентці здобути посаду в освітньому закладі²². Нагадаємо, що нормував соціальне буття в державі «Табель про ранги», який лишався чинним до 1917 р. Попри техніко-економічні новації модерної доби, основи суспільного життя в Україні регулювало обмежувальне імперське законодавство, і маркерами статусу лишалися стан, конфесія, чин, стать, статки, а звичними способами розв'язання населенням буденних питань — патерналізм і протекціонізм.

Етичний аспект форменої сукні — зрівняти через одяг усіх службовиць — тим самим усунути привід не відставати від осіб, які марнотратять кошти на витончені та модні костюми, — пояснив голова педагогічної ради Новокиївської жіночої гімназії²³. Директор Лубенської жіночої Олександрівської гімназії прямо вказав, що формений одяг, окрім зовнішньої однаковості, згладжує всі соціальні відмінності осіб, які носять уніформу²⁴.

Прикметно, що серед висловлених керівниками думок, окрім нівеляції існуючих соціальних цензів у соціумі, питання форменого одягу службовиць опосередковано актуалізувало й гендерний вектор проблеми. Послугуючись нормативною визначеністю форменого одягу як службовцям гімназії, так і ученицям закладу, голова педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії не бачив жодних підстав для жіночого персоналу бути за виняток. Таке міркування пана Антоновича, який очолював педагогічний колектив міністерської жіночої гімназії Чернігова, вкрай цінне для нашого дослідження, оскільки свідчить про сформоване на межі XIX–XX ст. в освітянському середовищі сприйняття службовиці передусім як професіонала і колеги. Не менш важливим і переконливим аргументом нашої тези слугує вжиті в діловодному листуванні головою

педагогічного колективу жіночої прогімназії повітового містечка Кобеляки (Полтавська губернія) А. Фесенком поняття «викладачки» (вище в тексті позначене курсивом) для іменування жінок, які працювали в закладі середньої освіти²⁵. Таким чином, сутнісна ідея Великих реформ і головна настанова пореформеної інтелігенції — емансипація пригноблених станів / статей за принципом «немає ні чоловіків, ні жінок, є люди» — за сорок років поширилася у сфері жіночої освіти (Драч О.О., 2011. С. 30). Ба більше, ознакою модерної доби була глибока переконаність у важливості соціальної ролі освітянок, що формувало передумови до їхнього подальшого визнання повноправними службовицями і колежанками на всіх ланках освіти. Опосередковане визнання обмеженості розміру платні працівниць закладів жіночої освіти їхнім керівництвом у відомчому листуванні з попечителем округу доводить гостроту щодення освітянки в модерному місті й необхідність додаткових заходів їхньої матеріальної підтримки.

«Щодо вигляду форменої одягу службовиць, то вона має вирізнятися простотою...»

Кінець XIX ст. ознаменував добу модерну, атмосфера якої змінювала відчуття простору й умонастроїв. Успіхи науки, прогрес техніки, ідеї соціалістів, езотерика й окультизм втілювали еkleктику свідомості, уособлену в стильовій еkleктиці, зокрема в одязі. Одяг набув значення боротьби за індивідуальну й колективну ідентичність. Мода підкреслювала чи приховувала індивідуальність, нівелювала відмінності між Сходом і Заходом, оскільки протягом XIX ст. на теренах Російської імперії поширився європейський костюм (Пиетров-Енкер Б., Ульянова Г., 2007. С. 33). У 1890 р. модною стала м'яка щільно обтисла спідниця, що мала лише кілька складок на задньому полотнищі. Модниці останнього десятиліття також оцінили зручність блуз і чоловічих сорочок. Французька жіноча мода поступається англійській, зверху блузки носять короткі відкриті жакетки. Жіноча блуза нерідко покроєна за типом чоловічої сорочки з коміром та манжетами. З таким костюмом носили пряму спідницю завдовжки підлоги. З 1894 р. — спідницю-дзвін (Романовская М.Б., 2010. С. 33).

Прикметно, що всі вище зазначені новації жіночого вбрання відображено у відповідях респондентів на питання про те, яким бачать формений одяг освітянок начальники жіночих закладів Київського навчального округу. Опрацювання діловодного листування дає змогу виокремити застереження, висловлені керівниками окремих закладів. Зокрема, пан Посадський, голова педагогічної ради Київської жіночої гімназії О. Дучинської, визнав доцільним

²² Приміром, особисте прохання від начальника Київського губернського жандармського управління щодо надання посади класної наглядки у новоорганізованій жіночій гімназії м. Умані Наталії Балаковій. Див. детальн. ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 25.

²³ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 21 зв.

²⁴ Там само. Арк. 19.

²⁵ Там само. Арк. 17.

регламентувати винятково колір форменої сукні службовиць, водночас «надати свободу» фасону («крою»)»²⁶. Аналогічну позицію обійняв й очільник педагогічної ради жіночої гімназії Київської Євангелічно-Лютеранської церкви²⁷. Інспектор І. Плаксин від колективу Глухівської жіночої гімназії запропонував корелятивність кольору жіночої уніформи зі встановленим для службовців Міністерства народної освіти²⁸.

Щоб не мудрувати багато, частина керівників висловила думку про оптимальність використання вже запроваджених у державі моделей жіночого форменого вбрання. Найбільш зручним варіантом вбачали форму службовиць жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії, представлену «синьою вовняною сукнею звичайного крою». Таку позицію поділяли голови педагогічних рад Роменської та Кременчуцької жіночих гімназій²⁹.

Прикметно, що окремі очільники педагогічних колективів пішли ще далі — за межі освітньої сфери, запропонувавши за взірць уніформу жінок поштово-телеграфного відомства. Міркування про це, як особисту думку, представив у листі до попечителя округу голова педагогічної ради Переяславської жіночої гімназії В. Чепига³⁰. Аналогічну позицію («форма, визначена для телеграфісток») мав і очільник педради Кобеляцької жіночої прогімназії А. Фесенко, виокремивши конструктивні особливості й функціональні властивості такої одягу освітянок, а саме: «не стискає талії (не потребує корсетів) і забезпечує вільний рух ніг (без шлейфу)»³¹.

Цільове призначення форменого одягу полягає в задоволенні комплексу потреб індивіда — члена професійної групи / корпорації, сутність яких зумовлює функційні вимоги до нього. Саме вони стали стрижневими у висловлених пропозиціях від імені педагогічних колективів жіночих освітніх закладів Київського навчального округу. Наведемо зауважені респондентами функційні характеристики.

Голова педагогічної ради Зіньківської жіночої прогімназії К. Зеров (батько представника доби Розстріляного відродження Миколи Зерова) повідомив, що оптимальним форменим убранням освітянок може бути «гладка спідниця з темно-синьої матерії з таким самим ліфом і тужурка (двобортний піджак. — *Авт.*) з лацканами та форменими гудзиками»³². Начальниця Прилуцької жіночої гімназії наполягала, що формений одяг

«мала вирізняти простота: темно-синього кольору гладка спідниця з аналогічним ліфом відповідно до моди; лише парадні сукні оздоблювали плюшем, оксамитовими шнурами та гудзиками»³³. Наголосимо, що, представивши думку начальниці закладу щодо конструктивних особливостей уніформи службовиць, голова педради жіночої гімназії М. Фірсов поглибив її, визнавши корисним запровадити відзнаки в одязі освітянок навіть у неробочий час³⁴.

Детально представив висловлені вчительками та класними наглядачками побажання щодо їхнього форменого одягу голова педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії. Щоденну форму освітянок мала становити темно-синя сукня з вовни простого крою, конструктивними елементами якої були б спідниця без шлейфу й жакетка з відкладним коміром і відомчими позначками на кшталт чоловічого костюма (герб у вінку) на кінцівках. Парадний варіант уніформи передбачав аналогічну сукню, доповнену білими жилетом і жакетом. Улітку верхню частину форменого одягу бажали оптимізувати синьою англійською блузою так само з відзнаками на комірі, завершував яку чорний капелюх. Верхній формений одяг службовиць включав би пальта осіннє та зимове чорного кольору з форменими гудзиками, останнє доповнював смушевий комір і смушева шапка. Обов'язковими атрибутами формених головних уборів як літнього, так і зимового бачили відомчі герби³⁵. Наведена ґрунтовна деталізація повного комплекту форменого одягу службовиць, на нашу думку, зумовлена особистою гендерно-толерантною позицією очільника педради Чернігівської жіночої гімназії, вище нами зазначеною. Власне, пан Антонович підтримував зрівняння в правах службовиць гімназії через забезпечення їхньої зовнішньої корпоративної ідентичності.

Очільник педагогічної ради Сосницької жіночої прогімназії М. Морозов, наполягаючи на більшій ергономічності («природності») форменого одягу освітянок, ніж тогочасна мода, представив раціональну конструкцію функціональних елементів сукні: «звичайна спідниця з баскою — піджак *Jahin* ззаду і вільною спереду з петлицями та металевими гудзиками». Верхній одяг службовиць так само мав бути головно функціональним, отже більш простим і зручним за призначенням. Його репрезентувало пальто вільного крою без талії з перелиною і таке ж без перелини вкорочене, обидва з петлицями та металевими гудзиками³⁶.

Важливим засобом підкреслення корпоративності й естетичної довершеності окремі

²⁶ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 10.

²⁷ Там само. Арк. 28.

²⁸ Там само. Арк. 18.

²⁹ Там само. Арк. 27, 31.

³⁰ Там само. Арк. 12.

³¹ Там само. Арк. 17.

³² Там само. Арк. 13.

³³ Там само. Арк. 10.

³⁴ Там само. Арк. 10 зв.

³⁵ Там само. Арк. 15 зв.

³⁶ Там само. Арк. 20 зв.

адміністратори визнали співвіднесення колористики форменого вбрання з його тектонікою за стандартизації основи³⁷. Приміром, голова педагогічної ради Новгород-Сіверської жіночої гімназії наголосив на доцільності уніфікувати як колір (простий темно-сірий як найпрактичніший), так і матерію форменої сукні: взимку — вовняна тканина, влітку — бавовнянка³⁸. Оптимальним матеріалом для виготовлення форменої сукні очільник педради Новозибківської жіночої гімназії В. Каменський визначив вовняну чи суконну тканину темно-синього кольору (для начальниці закладу — з шовкової матерії для урочистостей); улітку для охочих — чесуча кольору небіленої парусини. Така сукня передбачала простий крій, у всякому разі без шлейфу — «незручної, негігієнічної і непрактичної прикраси»³⁹. Діловий стиль форменої сукні могли підкреслити спеціальним кантом чи шнурком.

Прикметно, що керуючий Златопольською жіночою прогімназією був обізнаним зі стильовими нюансами тогочасного одягу, оскільки рекомендував для форменого темно-синього кольору вовняного плаття службовиць фасон англійського крою (гладка спідниця та гладкий ліф) з модним оздобленням⁴⁰. Утім, носити його вважав обов'язковим тільки під час виконання службових обов'язків. Насамкінець представимо найбільш концептуально лаконічну пропозицію — «одноманітна форма для вчительок, доладна модель — гладка закрита сукня з матерії темно-синього кольору», — сформульовану начальником Немирівської жіночої прогімназії⁴¹.

Узагальнюючи побажання, сформульовані керівниками жіночих освітніх закладів Київського навчального округу щодо форменого одягу службовиць, виокремили дві основні функційно-естетичні рекомендації — більше простоти і зручності. Виробничий практицизм освітніх адміністраторів зумовлено матеріально-побутовим чинником через «обмеженість визначеної платні, одержуваної службовицями жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти», тому початково, на думку керуючого Київською міністерською жіночою гімназією, варто було б запровадити «тільки формену сукню, лишаючи їм свободу вибору верхнього одягу, зимового й літнього, а також головних уборів, тобто капелюхів і шапочок»⁴².

³⁷ Тектоніка одягу — це проектування одягу з урахуванням властивостей матеріалів, раціональності їх використання через зорове відображення в зовнішній формі й конструкції деталей.

³⁸ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 22 зв.

³⁹ Там само. Арк. 21 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 29.

⁴¹ Там само. Арк. 24 зв.

⁴² Там само. Арк. 30–30 зв.

Підсумковим результатом майже піврічного обговорення на місцях питання запровадження форменого одягу для освітянок середніх жіночих навчальних закладів став припис міністра народної освіти № 5436 від 28 лютого 1900 р., що дозволяв встановити для службовиць жіночих гімназій і прогімназій відомства формену сукню синього кольору без спеціального крою, яку останні мали носити під час виконання службових обов'язків⁴³. Про таке рішення міністра М. Боголепова попечитель Київського навчального округу поінформував начальників і голів педагогічних рад жіночих освітніх закладів округу.

Послугуючись підходом до вибраної нами соціальної ситуації як лабораторії, що уможливило поглибити вивчення гендерних аспектів соціального життя, зокрема культурної конфігурації жіночості в освітньому середовищі Київського навчального округу межі XIX–XX ст., маємо констатувати, що динаміка модерної доби і політика у сфері емансипації та гендерної ідентичності стали складником гімназійної буденності України. Тезу Т. Маколея, колоніального чиновника в Індії, про те, що «мови Західної Європи вже цивілізували Росію» (Саїд Е., 2007. С. 158), маємо підстави поширити і на феномен моди, що через одяг втілювала візуальну метафору. У пізньоімперській Україні, як і повсюдно на Заході, вбрання слугувало надто важливим маркером соціальної, етнічної, політичної і гендерної ідентичності. Оскільки піддані держави носили такі меседжі буквально на собі, це унеможливило ігнорування їх державою.

Візуально-комунікативна функція форменого одягу імперської доби забезпечувала оперативне зорієнтування в соціальному оточенні й відомчому середовищі з відповідним етикетним стандартом поведінки та взаємодії. Імперська філософія «індивіда в мундирі», яка перетворювала чиновника на важливу складову державної системи (він — служить, а не ходить на роботу); вивіщення особи у форменому мундирі, зумовлене загальним шануванням, вивільняло креативну енергію його носія на державну справу, що була джерелом честі, а не прибутку. Функціонування жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти Київського навчального округу кінця XIX ст. по факту виявило запровадження в закладах форменої сукні для службовиць без санкцій згори. Уніформа освітянки набуває іміджевого значення і сприймається як елемент естетики гімназійної культури, зокрема створення комфортного педагогічного середовища закладу.

Наслідувати модні тенденції для жінок Європи в XIX ст. — це носити паризькі моделі задля сучасності й вишуканості їхнього образу. Поширеність

⁴³ Там само. Арк. 32.

культурних патернів Заходу в поєднанні з традиційно усталеними в Україні практиками жінок гарно зодягатися («по одязі людину стрічають...») зумовили демонстративність власної впевненості й сучасності педагогинями через модний одяг. Самоствердження підлеглих службовиць гімназій і прогімназій через модне вбрання — традиційний атрибут еліти — як підкреслювало шляхетне соціальне походження більшості з них, так і уможливило окремих «вписатися» до професійної групи педагогічної інтелігенції, що контрастувало з їхньою невеликою платнею.

Таким чином гімназійні будні виявили латентне невдоволення начальників закладів модникуванням освітянок на службі. Вельми бажане / корисне упровадження уніформи освітянкам, висловлене їхнім чоловічим керівництвом, від побажань щирої раціональності на індивідуальному рівні до зобов'язально-прагматичної норми на рівні колективу закладу варто розглядати в кількох вимірах: з позиції гендерної — намір за уніформною приховати надмірний вияв фемінності; з позиції інституційної — забезпечити відносну соціальну рівність службового персоналу; з позиції економічної — оптимізація витрат заробітної плати; з позиції професійної — посилення ефективності педагогічної роботи. Попри те, що у відповідях окремих респондентів прописана незначущість питання

форменого одягу службовиць, дискурс-аналіз діловодного листування переконує в серйозності й комплексності застосованих адміністрацією освітніх закладів Київського навчального округу підходів до його розгляду. Водночас відповіді очільників педагогічних колективів жіночих гімназій і прогімназій округу засвідчили сприйняття підлеглих педагогинь зонайперше через їхній зовнішній вигляд, який був джерелом прихованого невдоволення. Нарікання на вигадливі й мінливі модні забаганки одягу освітянок, представлені емоційно забарвленою лексикою у відомчому листуванні чиновництва, підтверджують непрості гендерні взаємовідносини в педагогічних колективах й опосередковано виявляють високий рівень психологічної напруги між керівником закладу (винятково чоловіки) і підлеглими (переважно жінки). Власне, простір жіночих (про)гімназій на межі XIX–XX ст. був ареною змагань між традиційним поглядом на вдягнену за модою жінку, чиєю метою є світське дозвілля, розваги і пошуки чоловіка, й образом працюючої жінки, зодягненої у скромне темно-сіре вбрання, непоказне щодо статі. Підсумком обговорення став рекомендований формений одяг освітянок з його оптимально-функційними параметрами й колористикою, простим кроєм, лаконічним силуетом і мінімізацією деталей-прикрас за зразком англійського костюма.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Драч О.О. Гендерний вимір соціальних трансформацій (кінець XIX — початок XX ст.): формування образу «нової жінки». *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Toruń, 2019. С. 140–153.
- Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 532 с.
- Зубков И.В. Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ, 1870–1916. Москва: Новый хронограф, 2010. 528 с.
- Курочкина Е.Н. Эволюция гражданской форменной одежды в России XIX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 24.00.01. Улан-Удэ, 2011. 23 с.
- Петунина Е.А. Становление профессиональной культуры преподавателя ХТИ конца XIX — начала XX ст. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. 2016. 45 (49). Ч. 2. С. 57–68.
- Пиетров-Эннер Б., Ульянова Г. Модернизация, гражданское общество и гражданская идентичность, о концепции книги. *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX — начало XX века* / отв. ред. Б. Пиетров-Эннер, Г.Н. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 7–34.
- Романовская М.Б. История костюма и гендерные сюжеты моды. Санкт-Петербург: Алетей, 2010. 442 с.
- Руан К. Одежда и идентичность в имперской России. *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX — начало XX века* / отв. ред. Б. Пиетров-Эннер, Г.Н. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 219–238.
- Саїд Е. Культура й імперіалізм / пер. з англ. Київ: Критика, 2007. 608 с.
- Abrams L. The making of modern woman: Europe 1789-1918. Longman, 2002. 382 p.
- Potter J. Discourse Analysis. *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* / editor Lisa M. Given. SAGE Publications, Inc, 2008. P. 217–220.

- Pietrow-Ennker B. Rußlands „neue Menschen“. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution. Campus, Frankfurt am Main und New York, 1999. 497 p.
- Stites R. The Nihilist Response. Stites R. *The Women's Liberation. Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. Princeton University Press. 1990. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1m5922h.10>

REFERENCES

- Abrams, L. (2002). *The Making of Modern Woman: Europe 1789–1918*. Longman [in English].
- Drach, O. O. (2019). The Gender Dimension of Social Transformations (end of the 19th — beginning of the 20th century): Formation of the image of the “new woman”. In I. Sribnyak (Ed.), *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i teraźniejszość* (pp.140–153), Warszawa-Toruń [in Ukrainian].
- Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX — pochatku XX stolittia [Women's Higher Education in the Russian Empire in the second half of the 19th — early 20th centuries]*. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Kurochkina, Ye. N. (2011). Evolyutsiia grazhdanskoj formennoi odezhdy v Rossii XIX veka [The Evolution of Civilian Uniforms in Russia in the 19th century]. *Abstract of the PhD dissertation*, Ulan-Ude [in Russian].
- Petunina, Ye. A. (2016). Stanovlenie professionalnoi kultury prepodavatelja KhTI kontsa XIX — nachala XX st. [The Formation of the Professional Culture of a KhTI teacher at the end of the 19th — beginning of the 20th century]. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tehnicnoi elity*, 45(49), 2, 57–68 [in Russian].
- Pietrow-Ennker, B. (1999). *Rußlands „neue Menschen“. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*. Campus, Frankfurt am Main und New York [in German].
- Pietrov-Enker, B. & Ulianova, G. (2007). Modernizatsiya, grazhdanskoie obshchestvo i grazhdanskaia identichnost, o kontseptsii knigi [Modernization, Civil Society and Civil Identity, about the Concept of the Book]. In B. Pietrov-Ennker, G. N. Ulyanova (Ed.), *Grazhdanskaia identichnost i sfera grazhdanskoj deiatelnosti v Rossiiskoi imperii. Vtoraia polovina XIX — nachalo XX veka* (pp. 7–34). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Potter, J. (2008). Discourse Analysis. In L. M. Given (Ed.) *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (pp.217–220). SAGE Publications [in English].
- Romanovskaia, M. B. (2010). *Istoriia kostiuma i gendernyie siuzhety mody [History of Costume and Gender Themes of Fashion]*. St. Petersburg: Aletheia [in Russian].
- Ruan, K. (2007). Odezhda i identichnost v imperskoi Rossii [Clothing and Identity in Imperial Russia]. In B. Pietrov-Ennker, G. N. Ulianova (Ed.), *Grazhdanskaia identichnost i sfera grazhdanskoj deiatelnosti v Rossiiskoi imperii. Vtoraia polovina XIX — nachalo XX veka* (pp. 219–238). Moscow [in Russian].
- Said, E. (2007). *Kultura i imperiializm*. Trans. from English, Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Stites, R. (1990). The Nihilist Response. In *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930*. Princeton University Press [in English]. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1m5922h.10>
- Zubkov, I. (2010). *Rossiiskoie uchitelstvo: povsednevnaia zhizn prepodavatelej zemskikh shkol, gimnazii i realnykh uchilishch. 1870–1916. [Russian Teaching: Everyday Life of Teachers in Zemstvo Schools, Gymnasiums and Real Schools. 1870–1916]*. Moscow [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 19.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)